

ABLONCZY LÁSZLÓ

Üldözött, gyűlölt név lett a Nemzeti...*Újkori jegyzetekkel foltozott ó-beszélgetés Raksányi Gellérttel*

„Mert nem vér és test ellen van nekünk tusakodásunk, hanem a fejedelemségek ellen, a hatalmasságok ellen, az élet sötétségének világbírói ellen, a gonoszság lelkei ellen, melyek a magasságban vannak.”

(Pál levele az Efézusbeliekhez 6/12)

(1999. június 4-én befejeztük az évadot, elcsönDESÜLT a színház, megbízatásom utolsó betei következtek; rendeztem jegyzeteimet, csomagoltam. Úgy éreztem, nem hagyhatom el a Házat úgy, hogy Vele még egyszer ne beszélgessek. Tartósan és messzire készültem, ő a hetvenötödik felé lépdelt, és szájának vonala szaporodó nyűgök és nyilak árájában egyre keservesebbre hullámzott. Ki tudja találkoznak-e még? Megtisztelt azzal, hogy a Nemzeti lapjának, a Szín-Világnak hétéves életében Kutjukaparás című rovatába írott cikkeit elsőnek olvashattam. Leadás előtt bekopogtatott a szobámba, s átnyújtotta dolgozatát, de soha nem óhajtott felolvasni, mint Siki bá', amúgy kabátban leült, türelmesen várakozott, mert neki az öreg írógépen lekopogott emlékei intimitást jelentettek. Csendben ült a sziirke kagylófotelben, szemhéját szűkítve leste rebbenéseimet. S persze hogy fel-felkacagtam, amint MaklárY Zoltán történeteit vagy Major Tamás flúgos futamait regélte, legtöbbször évtizedek mélyéből színpadi, a kocsmai al- és felvilág pillanatait idézte fel. Kutyu tárcái aztán kedves barátja, Szeghalmi Elemér jóvoltából könyvbe is rendeződtek, s ezért Sajtószabadság-díjra érdemesült. Évódtam is vele: legalább írásban kollégák lehetünk.

De Kutyu másért is személyes búcsúra kényszerített. Nyolc évvel korábban, 1991. április 18-án délben a Nemzeti rendkívüli társulati ülése után, a színpadi ajtón kilépve, a nézőtéri átjáró szűk folyosójára érkező színészek, műszakiak forgatagába kerültem. Amikor mosolyos-baráti és közömbös üdvözlések mellett az undor szemvillanásaival elbúzó színbáziák árájában az előtér felé sodródtam, a folyam túlpartján a szeretet sugárzásának bátorító tekintetével művész-társai között kimagasodva Kutyu kezét nyújtotta felém. Első villanásra kezezésre gondoltam, de láttam, hogy borítékkal közelít; bátorítóan biccentett felém, amikor levelét átvettem, majd órák múltán a direktori szoba csöndjében elolvastam. Mondhatom: szívközeli sorokkal ajándékozott meg, melyben a Nemzeti Színház bivatásáról és nemzeti hOgylétiünkről szólt. Úti okmányoknak és lélekerősítőnek soha becsesebbet, amikor strasbourggi életemből a hazai politikai közelet forogtegébe jutottam. Addig nem ismertük egymást, de szeretetének fogantatásában kedves-keserves röpírata megerősített: mit érdekelt, hogy hitvány tollnokok mint mocskolódnak, ha a Nemzeti Színház legjobbjai, s köztük Kutyu ilyen bizalommal fogad! Kötelezettségem, hogy neki és nemzedéktársainak különösen jó őrzője legyek. Megszolgálták, hiszen évtizedeken át folytonos megpróbáltatások szorításában éltek, tehát örökös bujdosásban szolgáltak. A francia szellemi életben hasonlót nem tapasztaltam; lehetett s lebet a Comédie Française előadását elmarasztalni, érenyeit elballgatni, de hogy a nemzet első színházát piszkolni s bozzá: eltervelt, programos gyűlölettel? – ez is hungaricum; szakmaisággá maszkolt közügyi háború. Sokirányú fenyegetés ért már az első napokban is; egy névtelen levél például tudatta: nem sokáig tart igazgatásom! Mi-

ként elődeimet, majd engem is az öregek röptének! Hamis volt a prófécia, mert Siki, Gabi, bá', Feri és Ferke bá' mellett Raksányi Kutyu bizalma és szeretete is kísért minden időben, a legnagyobb szennyuszadékok árjában is.

Közös mulatságaink immár befejeződtek; de még egyszer utoljára elmerülni kívántam Kutyu búbjávarázslatában. Kértem, hogy a múlttól, de a jövőre is gondolva, kamera előtt beszéljünk. Azonnal igent mondott, és időpontot egyeztettünk: 1999. június 14. délután 2 óra, mely kedves technikusunknak, Pánczél Lajosnak is megfelelt. Kutyu pontosan érkezett, s irodám ajtaján 3/4-2-kor kopogtatott. Nyári forróságban is elegánsan öltözött, zakójának bal felső zsebében bordó díszszekendő jelezte: egy Raksányi Kutyu mindig úr! Felkaptattunk a lépcsőkön, majd tovább ballagtunk a folyosón, s betérünk a kicsiny stúdióba, amit egy japán cég ajándékából építettünk. Lajos barátunk mikrofonnal ékesített fel bennünket, s már kezdhettük is a szembesítést. Eleget része volt benne, hát most játékosan, káderezés formán kezdem:)

– Neve?

– Raksányi Kutya (a Kutyát hangsúlyozza, bunyorít, kérdően nevet, gyanakodva, mintha valami ugratás következne)...?

– De a színlapon nem ez áll!

– A Gellértet sose használtam, és nem is hívott senki Gellértnek. Fürdőnek meg hegynek jó, ahogy Nagy Lajos mondta. Igaz, családnévnek is, ha a zseniális és tragikus sorsú főrendezőmre, Gellért Endrére gondolok.

– Édesanyja neve?

– Durkó Margit.

– Édesapja neve?

– Raksányi Árpád.

– Szülei foglalkozása?

– Anyám jó háztartásbeli volt, mert főzőkanállal jött a világra, elég gazdag, földbirtokos család sarja, de hát az osztályidegenség változtatott Durkó nagyapán, aki majdnem minden vagyont elivott. Úgyhogy nagyon hálásak lehetünk neki. Apám pedig orvos volt, s az első világháború után mint ezredes leszerelt, és bécsi státusát feladva visszament Szigetvárra. Ahogy Németh László a *Villámfény*-ben mondja, a szegények orvosának. Nagyapám alapította a szigetvári kórházat, róla és apámról elneveztek egy szociális-egészségügyi központot, meghívtak az avatásra is. Azért egészségügyi központot, mert a régi kórház helyén áll az új épület. Hogy jön a csizma az asztalra? – kérdeztem Kállai Ferit. Erre mondta: (ütögetve, rázogattva karját és tenyerét, Kállait utánozva) „Szeretotthon? Jó lesz az nekünk is!” – felelte.

– *Trianonnal összeszűkült a család élete?*

– Igen...; egyik napról a másikra más léptékben kellett megtanulnunk gondolkodni.

– *Szétdaraboltságunk hogyan szívárgott be az otthoni mindennapokba?*

– Apám egész fiatal korában készült arra, hogy a Magyar Tudományos Akadémia pszichológiai társaságának tagja lesz, és az is lett. Praxisát abbahagyta. Talán az ország egyik első röntgenorvosa volt, aztán letette a tiszti tanfolyamot, majd a nemzetrészek részleges visszatérése után Rimaszombat, aztán Kolozsvár, Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy, később Szabadka főorvosaként az ország összes tisztiorvosát ismerte. A második világháború után felrendelték a minisztériumba, de bátyám kiszökése után kirúgták. Mert Árpád bátyám a Parlamentben lakott, elnöki titkárként dolgozott; a há-

ború után a nemzetgyűlés elnökének, Varga Bélának lett a titkára, és visszakapta a lakását is, de 1947-ben elmenekült.

Trianon úgy hatott Szigetvárra, hogy nagyon közel volt a szerb határ, és a szerb megszállás idején édesapám vitriolos üvegeket szerelt fel a ház bejáratához, hozzá különböző tükröket is, így gépezetével meg tudta indítani a masinát, és leöntötte azokat, akik betolakodtak a házba...; rettenetes idők; nagyon kemény élmények voltak! – és nem csak Trianon. A családot megviselte már az 1848/49-es forradalom is, mert Kossuth apánk nagyon erősen tartotta a rokonságot a Raksányiakkal. Dédanyja Raksányi Katalin volt, és a kormányzó összekötő tisztjeit Kufsteinben és másutt sanyargatták, Raksányi Gyuri bácsit pedig kivégezték. Raksányi Imre tüzérezredes, akiről Görgeyt még halála előtt (1916) is kérdezték, s ő mondta: valószínű Segesváron esett el. Nem tudni mi történt; de azt igen, hogy Lugos felé elment Kossuth apánk... – Keresztury Dezső mindig mondta is viccesen: „Van ám olyan család, ahol nem áll olyan jól Kossuth Lajos!” (*mosolyog*) – őket nagyon erősen megérezte a família.

– *Hitben neveltek?*

– Tulajdonképpen nem. De a család hívő volt. Katolikus anyámnak apám reformátusként reverzalist adott. Valójában apám minden templomot járt. Ha meghallotta, hogy egy értelmes rabbi szolgál, akkor ment és meghallgatta, hasonlóan Ravasz László püspököt Pesten vagy Virág tiszteletest Pécsen.

A környéken a pécsi Pius volt a legerősebb. Választanom kellett, hogy a csurgói református gimnáziumba menjek-e, ahol apám és hat testvére végzett. Keresztapám, Rédey László ugyancsak, akinek atomfizikában használták a számsorát, és Kossuth-díjas lett. Mégis a pécsi Piusba mentem, ott voltunk bennlakó konviktorok; egy-egy szakaszba tizennyolc-húsz diák tartozott. Nagyon kemény nevelésben részesültünk. Reggel hatkor mentünk le misére, ma is tudom a liturgikus szövegeket. Ha színházban szükség volt rá, én tanítottam be a kollégáknak, Berek Katinak például: „Ave Maria Dominus...” Ugyancsak itt tanuló bátyám kormányzógyűrés tanuló volt. Kongregáció-prefektus, mindenből kitűnő, én pedig próbáltam többet bukni, mint ahány tárgy volt. Ha nem lettem volna jó futballista, még mindig a hetedik osztályt nyúznám.

– *Úri gyerekekkel jártál?*

– Kérlek szépen nagyon érdekes emlékeim vannak ebből az időből. Akkoriban az ember nem az lett, ami lehetett volna, hanem olyanná vált, mint amilyennek akarták látni, s nem az érvényesülés, hanem az életben maradás érdekében. Amilyennek akartak látni – ez szabta meg az ember szerepkörét. Mert például a főrendi tagsági joggal felruházott főnemesi családokban a felsőházi tagok által megválasztott főrendi háziak teadélutánján nekem is viselkednem kellett. És ott, ha valaki azt mondta, hogy ez a Bajor Gizi mekkora Ká, erre én közbeszóltam: „Vélhetően azért, mert volt pár férfi az életében, és mindenki tudja, hogy Bajor Gizi kicsoda, és így ezt az országot is tudja. Önnek volt legalább harminc férfi az életében, de azt csak én vagy páran tudjuk”, akkor rögtön kivettek a társaságból, mert nem feleltem meg ott.

– *Már akkor is a színházak becsületét védted?*

– Feltétlenül. És a színházadit is elkezdtem. Apám akkor a tihanyi biológiai kutatóintézetben dolgozott. Egy prэшázat is vett a Kopaszhegyen. Az intézetben laktunk, s a falubeli gyerekekkel vízmosta szép kövekből csináltunk színpadot és előadást, amelyet én rendeztem.

– *A természet színpadán élvezted visszhangodat?*

– Ott a kútnál a póznán volt egy papundekli papír. Tihanyi ősasszony, így hívták azt a nyolcvankét éves matrónát, aki csobolyóval állandóan ment le a Balatonra, s azt itta. Apám megszólította: „Néni kérem! Megcsináltam a kútvizet, kitűnő karsztvíz! Miért nem ezt issza?” Erre ő: „Kedves doktor! Amiben mosdok?” Hát a kút vizét csak mosdásra használta. S a papundeklin állt: „Innét kő kiáltani!” – ez volt ráírva tintaceruzával. (*Kacag*) Ott megállt az ember és: „Hazádnak rendületlenül...” – de hangosabban jött vissza, mint ahogy mondtuk! Iszonyatosan jól szólt. Aztán később is megmaradt a visszhang, és a szócsőből elhangzott: „Mi van emberek...?” Aztán a turisták válaszoltak, és megmondták magyarul, lírai gyöngédséggel, hogy „mi van”...

– *Hazádnak rendületlenül...! Hogyan lehetett hívnek lenni az örökös életszínjátékban?*

– Engem a szakma tulajdonképpen töretlenül képzelt, mintahogyan nagyon megtisztelően te is mondod...; 1957-ben, amikor a megmaradt forradalmi bizottsági tagokból, tehát Bessenyei, Sinkovits és én, akiket titkosan is megválasztottak és a házi szerzőkből, Gellért Bandi ötletére, megalakult egy testület, Karinthy Cini, Németh László, Tamási... talán tizenhárman, s az üléseket Gellért Bandi vezette, amíg újra ki nem nevezték Majort igazgatónak, de májusi királyság lett belőle. Mert talán február közepéig működünk. (*Sinkovits Imre naplója szerint 1956. december 11-én „a Katona József Színházban megállapodtunk egy kollégium összeállításában a színház élére. Ez 4–5 íróból, a rendezőkből és 6 színészből állna.” December 12-én szerdán délelőtt 11-kor újabb megbeszélés a Katona József Színházban, s mint a jegyzetben olvashatjuk, némileg módosult az előző napi elgondolás: „Egy írókból álló kollégium [Illyés Gy. Illés Endre, Tamási Áron, Németh László és Karinthy Ferenc] venné át a színház eszmei irányítását.” Hubay Miklós is beletartozott a kollégiumba.*) Egyébként a testület a Rózsadomb kávéházban alakult meg, ahol Tőkés Anna férje volt a vezető. Hubay Miki hívott fel előző nap, hogy számítanak rám. Amikor felmentem, Illyés Gyula azt mondta: „Nagyon örülök Kutya, hogy nem mentél ki a bátyádhoz, mert itt kell maradni, most itt kell maradni!” „Nem vagyok pont, Gyula bátyám!” – feleltem. Sinkovits Imre ekkor megkérdezte: „Ha már ittmaradtunk, mi a teendő?” Illyés Gyula azt válaszolta: „Életben maradni, ha kell, a részleges becsület árán is.” Akkor a hátamon átfutott a hideg, és talán azért, mert elkapott bennünket a mártíromság szele a terror idején, és borzadva hallgattam ezt a csodálatosan féltő, váteszes-atyai, igazi költői megnyilatkozást. Mert ha én végignézem, megmondom, hogy ment át rajtam az élet, és hány alkalommal tehettem eleget a bölcs kérdésnek, nagyon sokáig itt lennénk, ha felszólolnám. Szent Isten! Ha én ilyen hírben állhatok, milyen lehet a többi? Olyan megpróbáltatásokat éltünk, hogy majdnem engem is gyilkossá tettek a megalázások! Meg is mondtam plénium előtt: ha meg meritek büntetni, megölöm!

– *Mikor?*

– *A VII. Gergelyt* játszottuk (bemutató: 1975. I. 10.). Ebbe az előadásba szegény Gelle Kornél (1932–1989) szerepébe ugrottam be, amikor alabárdal kinyomták a bal szememet, s nem tudtam huszonnégy óráig, hogy vak vagyok-e, de este már játszottam, mert legjobb bemenni a színházba. Természetesen én is hibás voltam, nem csak az alabárdos. De az, hogy ilyen judiciumvesztés legyen az osztályrészem a színházi életben is, merthogy a kulturáltság egyik alapja az, hogy disztigválni tudjunk, s én ezt a képességemet ennyire elvesztettem abban a korban, azért nem lehet csakis egyedül hibás Raksányi Kutya. Tudniillik én hússzor bontottam fel a szerződésemet Major Tamásnál,

és hideg számtani értelemben volt vagy tíz-tizenkét szerződésbontás, de volt kilenc olyan, amikor örültem, hogy nem történt tettelegesség, mert előtte sikerre vittem az igaz ügyet.

– *Milyen maligánfokozattal?*

– Ahogy Major mondta: próba előtt négy féldecinél többet ne igyunk, én szerződésbontások előtt nem négy féldecire, hanem öt liter borra voltam hiteles. Úgyhogy most nincs lelkiismeret furdalásom, mert veled együtt megtettük, amit megkövetelt tőlünk a haza.

– *Szakaszolhatóak az 1945 utáni évek?*

– Ha személyi élményeim alapján beszélek, talán nem baj, mert dokumentáció-erejű, nem az agy szüleménye és számon kérhető, remélem, hogy majd még pár hónapig fennáll ez a lehetőség. Kérdésedre nemcsak az a Petőfi-intelem jut az eszembe, hogy: „Ne fogjon senki könnyelműen / A húrok pengetéséhez!! Nagy munkát vállal az magára, / Ki most kezébe lantot vesz. / Ha nem tudsz mást, mint eldalolni / Saját fájdalomad s örömed: / Nincs rád szüksége a világnak / S azért a szent fát félre tedd” (*A XIX. század költői*). De még jobban talán az, hogy „Jóra termett nép honában / Egy a szív, az akarat / A közérdek mellett minden / Külön érdek elmarad. / Itten oltárt minden ember / Önbálványáért emel – / És az ilyen önző nemzet / Életet nem érdemel” (Petőfi Sándor: *A magyar nemzet*) – ez csengett a fülemben, amikor a kérdést feltetted, és rettenetesen ódzkodom attól, hogy merjek-e válaszolni....?!

...A politikai körülmények és a hatalomért vívott harc sajnos teljesen uralta a Nemzeti Színház működését. Egy rendkívül fonák helyzet lépett fel, hiszen akkor, amikor a kivégzések kezdődtek 1946 telén, Kovács Bélát a bátyám már a lakásán bújtatta, mert több mentelmi joggal rendelkező képviselőt a Rend Gárda letartóztatott a Kossuth Lajos téren. Én mint színi növendék bátyám parlamenti lakásában lépkedtem át a szalmazsákokon, mert ott feküdtek a képviselők, s amikor kimentek, a Rend Gárda letartóztatta némelyiket. És ha másnap bejött a rokon, kérdezték bátyámat vagy Varga Bélát, akkor nem tudták megmondani, mi lett képviselő-családtagukkal. Mert a koalíciós rendőrség gyakran hallgatott, ugyanis a Rend Gárda jeltelen katorgába hurcolta az embereket. Ezt ma sem tudják, és azt hiszik, hogy 1948-ig a koalíciós kormánnyal demokrácia működött. 1947-ben már akasztották volna a bátyámat, akinek mint pártonkívülinek is fel kellett esküdni a nemzetgyűlésre. Nincs világosan feldolgozva ez a korszak. 1949-ben kivégezték Rajkot, amikor a Nemzeti Színház csodálatos volt. Egyik oka ennek, hogy rengeteg rendező dolgozott akkoriban: Major (1910–1986), Gellért, Marton Endre (1917–1979), Apáti Simi (*Apáthi Imre 1909–1961; Kutyu felbúzza szemöldökét, kívár*)... Várkonyi Zoli (1912–1979) és vendégként Nádasdy Kálmán (1904–1980)... – hát kérem szépen félelmetes csapat! – és éltek a bölények! Ma a dolgozó rendezőket szolgálják kollégáim a kínokat jelentő deszkán. Mert a rendezés megváltozott az élet rohanásában is, és a rendező urak nem tudnak érvelni, figyelni és válaszolni a kérdésekre. Mert nincs rá idő. Állandóan egy „kontra gyerünk-gyerünk! és gyerünk!” van. Tömegek rohannak, gépek zúgnak, elmékben, izmokban izgalom lázong – és egyszerűen megállás nincs. Húzni félnek, ilyenkor irtózatossá gyorsan le kell hadarni az előadást. S ami a legveszélyesebb, mondtam ezt Csizsár Imrének, korábban Székely Gabinak és Zsámbékinak is, a színész arra gondol, hogy mi a kért játék. Tehát az instrukcióra gondol, és nem arra, amit mond. Ezért is csinál az ember önálló estet. Hogy érthetően és a maga gondolatait is közölje a közönséggel és a világgal.

– *Évtizedeket átrohantál te is, hiszen 1950-táján abbahagyta a történeteket...*

– Ha az ember elveszti humorérzékét, elveszti gyógyuló képességét és önmagát is. Humorosan folytatom. Szegről-végről rokona vagyok Ujlaky Lacinak (1914–1994), az apja Szeged rendőrkapitánya volt. Együtt öltöztem vele és Gábor Mikivel. Egyszer, amikor Miki nem volt az öltözőben, jön a mamája, s megszólítja Laci: „Édes Lacikám! Beszéljen már ezzel a Miklóssal, mert még úgy jár, mint Kiss Feri (*Ezidőtt Gábor Miklós a Nemzeti Színház párttitkára volt. Kutya kacag, hisz Kiss Ferencet a kései Horthy-kor, de még inkább a Szálasi-idők politikai elvakultságáért nyolc évi börtönbüntetésre ítélték.*) Pokol!!! Miki mamája kiment, s mondom Lacinak: „Miklós be van gőzölve. Ne hülyéskedj! Ne-hogy szólj neki!” Kérem szépen, Laci mégis megmondta..! És legközelebb akkor beszéltek, amikor már mindketten a Madách tagjai voltak. Évek múltán Balatonfüreden a kihalt mólónál Laci kikötött a vitorlásával, s egy ember ült a stégen: Gábor Miki, aki már menekült pártos múltjától, olvasott – ki se kerülhették egymást.

De ha már a korról kérdeztél, még egy történettel szolgálok. Játsoztuk a *Titkos báborút (Mibajlov-Vlagyimir és Szamojlov, Lev darabja, bemutató: 1951. IV. 2.)*, én Sibanov sofőrt alakítottam, a sok ruszki szerep között az egyiket. A második felvonás vége azzal fejeződött be, hogy én vittem egy amerikai diverzánst, Ladányi (*Ladányi Ferenc 1909–1965*) borraivalót akart nekem adni, de én nem fogadtam el, mert én egy rendes szovjet vagyok. Péter Gábor (*a hirbedett ÁVH-főnök*) volt az előadás patronálója. Nem jött közénk, két tábornok közt ült a nézőtér homályában. Várkonyi Zoli rendezte a darabot, Péter Gábor azt mondta: „Amikor Raksányi kimegy, Ladányi ne a fejéhez nyúljon, hanem a gyomrához, mert odamegy az idegesség, és ne vizet igyon, hanem tejet!” Erre Várkonyi: „Köszönjük szépen! Zseniális volt Péter elvtárs instrukciója.” Ebben az évadban Gábor Miki mint párttitkár Majort pártiskolára küldte; Major boldogan ment, de megneszelte, hogy régi elvtársai megfúrják mint igazgatót. Felrohant Révaihoz, ezt Tamás jóval később mesélte Györökön, és Révai azt mondta: „Maga marad!” (Gábor Miklós: „...*úgy tudtam, hogy Majort mindenki utálja. Utálták is. De mennyivel jobban utáltak engem! Úgy gondolták, hogy egyszerűen ki akarom nyírni Majort. Igazuk volt, ebben igazuk volt, de abban már nem, hogy azért akarom kinyírni, mert a helyére vágyom*” – olvasható Egy csinos zseni című emlékiratában. De, hogy Gábor akkor ezt még aligha ismerte fel oly világosan, erről Ruttkai Éva beszélt nekem egyszer. 1956 forradalmas őszén a Fészekben élelmiszerért álltak sorba. Várakozás közben Pártos Erzsike odatipegett Gábor Miklóshoz, és azt mondta: „Tudja, hogy magát mennyire utáljuk!?” S mint Ruttkai Éva hozzáfűzte: hogy Erzsike ilyen egyenesen elmondta sokak véleményét, „Miklóst ez rettenetesen megdöbentette és megviselte.” Czímer József Közjáték című emlékiratában az ötvenes évek első felének színházi közhangulatát jellemezve írja: „...Major már nemcsak a saját színházának volt »diktátor-rendezője«, de az egész magyar színházi életnek. És elég gyorsan a többi színházban is több hasonló diktátor alakult ki, mert hiszen mindenütt Majort jelölték követendő példának.”) Igen, az a helyzet, hogy ezeket az időket átíttam. A nyilas időket és a későbbieket is. Mert aki piás, arra legyintenek, mert az nem szervezhető, az komolytalan minden egyéb dologban is. És hogy minden féltehetség barackot nyomhatott a fejemre, valahogy megszórtam az egészet.

– *Napi piálásodnak volt menetrendje?*

– Változó volt. Mert ha annyit ittam volna, mint a fáma szüleménye, akkor a májam a bokámat verné. Valahogy duzzadt (*mutatja*) persze – megoldogoztam érte. Alapjá-

ban véve annyit nem ittam, mint amennyit mutattam. Mert akárhol voltam, megittam a magamét, és bejöttem a színházba. Ha nem volt dolgom akkor is, mert ezt meg kellett mutatni, lássanak. Rendkívül erős színjáték volt. Kivégzések és elhurcolások ideje, s a színház óriási volt – ez rendkívül fonák a sorsunkban. A színpad és az élet tébolyosan összekuszálódott. Egy nap például taxin utaztam régi párommal, aki évtizedekkel ezelőtt elhunyt, s útközben ő kiszállt, búcsúzóul azt mondtam neki: „Holnap gyere be a kivégzés után!” „Mikor?” – kérdezte. „Kilencre lemegy a kivégzés. A kiskapuban várj meg!” – köszöntem el. Párom becsukta az ajtót, s a sofőr megkérdezte: „Tessék mondani ügyész úr: milyen kivégzés lesz holnap?” Mondtam: „Nem is egy, több...” „És kik ezek?” „Buckingham, Rivers...” – erre ő: „Szent Isten! Ezek nem is magyarok!” „Nem bizony! Angol bárók, hercegek, grófok.” És mit csináltak? – tudakozódott tovább. „A hatalom átvételére törekedtek.” „Kérem, ez borzasztó!” Aztán megmondtam neki az igazat: Én játszom Erzsébet királyné bátyját, Rivers grófot. Tőkés Anna játssza a királynét, engem végeznek ki először, aztán Balázs Samut mint Hastings, majd Básti Lajost mint Buckinghamet és így tovább. Végeztünk, 20 forint borraivalót adtam volna, ami akkor óriási pénz volt. „Nem kell a borraivaló, tessék csak eltenni ügyész elvtárs!” – tiltakozott a taxis. A *III. Richárd*ról beszéltem neki, de az igazat nem hitte el! – ilyen hangulatban éltünk.

– *Illyés Gyula darabjai vagy Németh László Galileije is sűrű, jelenkori érzéseket mozgósított a nézőtérén...*

– Azért volt Németh László *Galileijének* óriási hatása, mert akkor még volt Magyarországon olyan közönség, amely olvasott, intellektuális volt, tudott sikert csinálni, egyetemisták, régi bérlők társasága. Értelmesekek voltak, s így a *Galilei* csoda volt. Amikor évtizedek múlva felújítottuk, én játszottam a tárgyalásvezető barátot, aki végig jelen van az előadásban, s éreztem: a mű nem megy át a nézőtérre, mert a gyerekek és a közönség java azt látja, hogy a lilaruhás csuhások bántják az öreg Galilei bácsit. Szerencsétlen meg azt mondja: „Mozog a föld!” Semmi néven nevezendő hatása, amiért íródott, nem volt.

– *Mondod, óriási volt a társulat, de hát sorolom, kik hogyan távoztak; Jávorra nem volt szüksége Majornak, ezért menekült Amerikába; Somlay, Bajor Gizi az öngyilkosságot választotta... – nem folytatom..., mert a régi nagy társulat java az ötvenes évek elejére eltűnt.*

– Igaz; Uray Tivadar (1985–1962) úgy játszotta el az intrikus horthysta főhadnagyot, hogy a nézőtérén az öregasszonyok sírtak. (*Déry Tibor Itthon című darabjának 1948. január 9-ei bemutatójával kapcsolatban Bános Tibor Kolozsvári Grandpierre Emil emlékezését idézi: „A közönség Uraynak drukkolt, ő volt a vesztes, a rokonszenves fél. Uray lejátszotta Majort, s ezzel végleg kijátszotta magát a Nemzeti Színházból.”*) Uraynak mennie kellett, ő legalább életben maradt, s még sok jó szerepet eljátszhatott a Madáchban. Egyik önéletrajzot írtuk a másik után..., megfélemlítettként éltünk. Somlayt említetted, emlékszem az utolsó napjára. Kitelepített barátai érdekében felment a rendőrkapitányságra, ahol valami ügyeletes tiszt valósággal kidobta, mondván: színész ne avatkozzon belügyeikbe. Lejött, szinte elveszítve az ítélőképességét, rettenetes állapotban találkoztam vele, s mondta: „Kutyuska, menjünk át, igyunk valamit, mert kidobott egy fogálmázó!” Átmentünk, ittunk, Somlay aztán Gobbi Hildát kereste, de nem találta, majd ott ténfergett a Rókus körül. Ment Bíró Déneshez, ott is ivott, este Petúrt játszotta a *Bánk bán*ban, s éjjel már végzett magával, megmérgezte magát (*Somlay délutáni óráiról Kállai Ferenc tanúskodott: szabójához vitte fiatal kollégáját, aztán posztán néhány csekken pénzt is feladatott nehez életű kollégáinak. Majd a Rákóczi úton az öreg Nem-*

zeti felé tartva a Rókus kórház előtt zsebéből apró- és papírpénzt kivéve az ott kéregető koldusok sapkáiba szórta. „Ennyi pénzt, Árgyel bátyám... – jegyezte meg Kállai. – Nekem már nemigen lesz rá szükségem.” Készült rá jó ideje. Somlay már évekkel korábban önéletrajzába keserves zárasként írta: „Sírfeliratom legyen: „Az emberek veszedelmes közelségében éltem meglehetősen hosszú ideig – Most talán biztonságban vagyok.” Lengyel György kitűnő Somlay-tanulmányában beszéli el: utolsó, Várkonyi Zoltán és Bacsó Péter jegyezte silány propagandafilmben, a Nyugati övezetben egy gyanútlan professzort alakított, amelybe Somlay beleírt egy visszatérő mondatot: „Ha meghalok, meg fogják találni életem és munkám eredményét.” Október 16-án a Magyar Színművészeti Szövetség elnöki posztjáról súlyos érvekkel lemondott, bár Major győzködésére visszavonta elhatározását; október 19-én kollégáival is megerősített levelet írt Rákosi Mátyásnak a kitelepített színészeknek mentességet kérve. Elutasították, amelynek értesítése az utolsó Bánk előadás előtt az öltözőasztalon várta. Gobbit kereste, de aznap nem ő játszotta Gertrudist, így nem ment be a színházba. Előadás után Dani szabóval átmentek a Corvin büfébe, ott vörösbort ivott, majd hazament Ménesi út 71. számú villájába. Ekkor írta meg a búcsúleveleit, majd a manzárszobájában gyógyszerekkel végzett magával; s a hírre 1951. XI. 10-én kora reggel az ÁVH azonnal körbezárta a házat. Benedek András is idézi Gyárfás Miklós jellemezte Petúrt: „Közülünk való ember, akiben egy egész nemzet tragédiája összesűrűsödik.” Keserű kiáltással, öklébe temetve arcát, azt is Somlay mondta Petúrként „Aludj, / Mohón kilobbant hazafiság. / Dicső fénycsillag! / Lopott fény! Ej! Jó éjszakát!”). Árgyel végzetesen rádöbrent arra, hogy ebben a politikai légkörben nem tud élni, ahol a legrendesebb magyar embereket kitelepítik és meggyalázzák, az egykori nyilasokat pedig átveszik besúgónak.

– Somlay öngyilkosságáról mertetek beszélni?

– Csak a kocsmák alján. De Timár Jóska ügyét is mondhatom. A Fegyelmi Tanács jegyzőkönyvét 1956-ban már nem találtuk, pedig amikor az a szerencsétlenség ért, hogy a forradalmi bizottság tagja lettem, nagyon erősen tárgyaltuk az úgynevezett Timár-ügyet. Amelyben nemcsak a *Szózat* elmondásának mikéntje, a JOBB KOR eljövételének hangsúlya szerepelt, amit felemelt jobb kezével is nyomatékol. Ez már csak a vége, az ürügy volt. Az öltözőben Timár folytonosan súlyosakat mondott, például: „Három furcsa származású ember vezeti az országot, orosz útlevéllal a zsebében...” – és kimondta!!!... És azonnal jelentették.

– Sok volt a besúgó?

– Volt elég. Általában tudtuk, hogy kik. Volt köztük veszélytelen, mint például Baló Elemér (1892–1970), aki szószátyárkodott is. Maklár Zoli (1896–1978) megjáratta vele, egyszer azt mondta előadás előtt: „Sóletet ettem, talán valamit tudok csinálni.” Baló, aki asztmával küszködött, ült az öltözőben, a mosdónál, benyitott Maklár, szoknya-jelmez volt rajta, letolta a glott gatyáját, és akkorát odadurragott Balónak: „Rohadt, büdös, munkakerülő, nesze!” Hogy akkor nem repedt szét a színház! – felrobbantása előtt a legnagyobb detonációt Maklár okozta... A helyzet az, hogy a besúgókról általában lehetett tudni – árulkodott a prémiumosztás például, ugyan nem is játszottak sokat, de (oldalt kacsint és kitartva mosollyal): „fejlesztették a szerepet”! Alapjában véve a társulat meg volt félemlítve. Mányai Lala (Mányai Lajos, 1912–1964) azt mondta: „Ne menj el, mert neked nincs pisztolyod. Ha Ocskay brigadéros és Vak Bottyán harcol, akkor köpd ki, ha keserű is, a másik vissza lő. De ha te átmész az Emke másik oldalára, nincs pisztolyod, utánad lőnek, és szépen összeesel. Maradj a fenekeden!” Féltett Gózon Gyula (1885–1972) és Bihari Jóska (1901–1981) is. Timár Jóska egymás után jelentették. Ügyében bizottságot hívtak össze, Maklár Zoli elnököt, egyszerűen benne volt a sod-

rásban, sírva olvasta fel az eltávolító határozatot. Olykor bábfeladatot kellett vállalnunk. Nekem is volt valami társadalmi megbízatásom; fonák helyzetben, mindig én álltam szemben az üzemigazgatóval. Néha valamit elértünk, de aztán eluntam a komédiát, s közöltem: bábmunkát nem csinálók! Makláryt is bábszerepre kényszerítették. *(Bár 1956-ban Kutyuék nem találták a Timár-dossziét, de Gobbi Hilda Közben című emlékiratában közli a legfontosabb iratokat. Ezekből kiderül: a minisztérium 1950. január 23-ai levele, Gobbi elballgatja aláíróját, de bizonyos, hogy a népművelési miniszter, Révai József utasítására született, amely határoz a végeredményről is: „A törvényszéki eljárást úgy kell folytatni, hogy egész emberi és politikai jellemtelensége kiderüljön. Kifejezett politikai indoklással történjék elbocsátása.” Major január 31-ei levelében Timárt február 1. délelőtti fegyelmi tárgyalásra idézte, majd ennek eredményeként 1950. február 4-én a direktor közölte a művészsel: a Nemzeti fegyelmi hatósága „...azonnali állásvesztésre ítélte, és ezt az ítéletet a népművelési miniszter megerősítette”. Timárt azonnali hatállyal elbocsátották, és eltiltották a színpadtól is. Érdekes, hogy Gobbi nem írta le Major Tamás nevét, csak M. T.-vel szignózta. Gábor Miklós Van itt valaki? című, Major Tamásról szóló dokumentumgyűjteményben így emlékszik „...többen felszólaltak akkor, Timár régi barátai is, néha könnyes szemmel, de... felszólaltak, és elítélték Timárt. Ez is hozzátartozik a teljes képhez: a megtagadásnak, a félelemnek, a gyávaságnak az emlékei... Abogy Timár mondta a Szózatot, azt Major elutasította akkor is, azután is, és ehhez joga volt. Csakbogy Timárnak már nem volt joga elmondani úgy, abogy gondolta és érezte. A két vitázó közül egyiknek hatalma volt, a másiknak nem. Az volt a baj, hogy Majornak hatalmat adtak arra, hogy aki nem tetszik neki, azt elküldhesse éjjeliőrnek.” Gábor Major-portréjában azt is írja: nem tudja, hogy „Révai utasította-e Majort, vagy Major volt-e az, aki Révait értesítette arról, hogy mi »történt«. Vélhetjük, itt Gábor Miklós családi illetékesség folytán szemérmesen feledékeny, mert a jelentő személyét ismerjük. Gábor feleségének, Ruttkai Évának a bátyja, Ruttkai Ottó (1921–1988), később a Miskolci Nemzeti Színház, majd a Madách Színház igazgatója, aki akkor s éppen abban az évadban, 1949–50-ben a Nemzeti tagja volt. Erről Major Tamás beszél vallomás-könyvében „Egy reggel magán kívül telefonált Ruttkai Ottó, Ruttkai Éva bátyja, hogy micsoda disznóság, hogy lehet, hogy ez az ember még szabad lábón van és így tovább. Elmondta, hogy botrányt csinált előző nap este. Úgy mondta el a Himnusz, hogy megállt közben, és óriási tapsvihar tört ki, meg könnyezett, meg ehhez hasonlók. Timár ilyen volt.” Majort és a helyzetet ismerve feltételezhetjük, Major vélhette: ezt a Timár-alakítást Ruttkai Ottó már jelentette Révai minisztériumának. Major sugallja is, amikor arról is beszámol, hogy Révai és Péter Gábor számonkérőleg hívta telefonon. Abban téved Major, hogy „Révai ekkor már nem volt persona grata a Pártban”, hiszen a Timár-ügy 1951 januárjában bonyolódott, Révai még hatalmának teljében volt, majd csak 1953. július 2-án menesztették. Vallomásában Major Péter Gábor fenyegetésére hivatkozik, miszerint: „ha mi nem küldjük el, akkor majd ő intézkedik, vagyis letartóztatja”. Makláry vezetésével ült össze a színházi bíróság: „Makláry is kétségbe volt esve, meg mindenki, de ki kellett tenni Timárt, nem volt vicc.” Korábban idéztük: Péter Gábor fenyegetése már szükségtelennek mutatkozott, hiszen a minisztérium [Révai József] egyértelműen fogalmazott Timár sorsáról. A fegyelmi tárgyalásról szóló dokumentumokból kiderül: hivatalosan Oravetz László, a Magyar Színház titkára írásban is rögzítette Timár versmondásának közönséglázító voltát, amely „reakciós tüntetésre adott alkalmat”. De a vádpontok sorában Timár „reakciós” kijelentései, „részegekedései” is szerepeltek. Akik ellene vallottak: Balázs Samu, Szendrő József levélben, Bánki Zsuzsa, Básti Lajos. A fegyelmi bizottság eltávolító határozata mellett a Nemzeti üzemi bizottsága kizárta a színesz-*

szakszervezetből, majd társulati ülésen is megtárgyalták. Maklárý sírva ismertette a batározatot, s mentő körülményként Timár „súlyos alkoholizmusát” és kisfiának megsiketülését említette. Itt Major kérelletetlenül beszélt Timár ellen, hasonlóképp Várkonyi Zoltán is. S ha politikai ürügy szolgált is Timár kálváriájához, azért sötét hatalmi játékok is felderengenek a korabeli dokumentumokból. Major Tamás színészi féltékenysége, ahogy másokkal, így Timárral szemben is azonnóm politikai rágalommá „fasiszta, reakciós” minősítéssé formázódott. És már-már mosolyosan alattomos Major vádja iszákosság dolgában, hiszen hivatalos pártiratok is éppen a Nemzeti igazgatójának ívásátát kritizálták. Sűrű ez a január Majornak olyasképpen is, hogy az ÁVH is vizsgálatot indított személyéről. A belügyi levéltárban egy dokumentumra bukkantunk, amely a hadművelet komoly voltát igazolja. A 3.1.9. V-46998-es számú, „Bozóky Géza ügye” címmel kezelt dosszié Básti Lajosra vonatkozó anyagokat tartalmaz. Hogy Bozóky Géza kit rejt ebben az összefüggésben, az nem derül ki. Ebben a szolid gyűjteményben előbb egy rejtjeles, „Beszervezési tip” kézzel írt felirattal Básti Lajos önéletrajza olvasható, mely 1948. május [halovány összefutó betűk folytán csak vélhető a hónap] 12-én született. Nem tudható, hogy mely okból áll ez a magányos anyag, amely nagyon is célirányosan, géppel íratott. Ezt egy 1950. január 7-ei feljegyzés követi, amely Básti művészi, családi és anyagi helyzetét körvonalazza. Megállapítja például: Básti „lelkes és jószándékú”, politikailag sokat fejlődött, „de lehet, hogy Major Tamás miatt”, aki „Básthyt színész vonalon az égig emelte, majd kb. 2 éve teljesen mellőzi és tapossa, meglassult a fejlődése. Majort Básthy gyűlöli.” Barták Jenő ÁVH-s főhadnagynak Bástira van tehát szüksége, hogy Major ellen adatokat és érveket gyűjtsön. Két nappal később, 1950. január 9-én Barták Jenő ismét feljegyzést készít Bástiról, mert újabb adatokról értesült. Például: pártszerűtlen, és ezért eljárás indult ellene; nagy hírű a szilveszter a Nemzeti életében, nemcsak Timár Szózat-mondása okán. Bástiról ez áll 1949. december 31-én: „...italos állapotban megjegyzéseket tett Básti Lajos – hogy amíg ő Ukrajnában szenvedett, addig itthon egyesek kommunizát játszottak. Valószínűleg Majorra és Gobbi Hildára célzott.” Ismerve az ÁVH módszereit, a vádpontokat zsarolásához gyűjtötték, amellyel a „célszemély” vallomásra kényszeríthető vagy beszervezhető. Most is így következik; arról nem találhatunk feljegyzést, hogy az ÁVH-n megjelent Bástit miként fogadták, milyen gyöngeségeit említették, de súlyos beszélgetésre kényszerült. Amelynek bizonyítéka: 1950. január 23-ai dátumozással Básti Lajos kézírásával a következő nyilatkozat olvasható: „Alulírott, büntetőjogi felelősségem tudatában kijelentem, hogy a nyomozhatóság közegével történt beszélgetés, illetve az általa tudomásomra jutott személyről senkinek, még a legközelebbi hozzátartozómnak sem beszélek [feleség], mert ezzel bazaárulás büntetést követem el.” Básti nyilatkozata fölött más személy kézjeleként „Ildikó” olvasható; talány, hogy mit takar; fedőnév volna...? Barták Jenő 1950. január 23-án azonnóm feljegyezte a beszélgetést, pontosabban: Básti Major elleni vallomásának lényegét. Ebben olvashatjuk például: „...egész sor színészt, akit a demokrácia oldalára át kellett volna hozni, rossz színbázispolitikájával, valamint egyéni sérelmei miatt mellőzött, és azt lehet mondani, reakcióskká tett. Ezek: Balázs [Samu], Rajczy [Lajos], Timár [József], Maklárý [Zoltán] stb. Viszont olyan klerikális beállítottságú színésznőt, mint Mészáros Ágít előnyben részesít Major.” A továbbiakban az „államvagyon pazarlásá”-val is vádolta igazgatóját, s „embertelenül törtető”-ként jellemezte, összefoglalva pedig úgy látta: „nagyszerű rendező, közepes színész és csapnivalóan rossz igazgató.” Nem tudjuk, hogy más színbázisaktól is gyűjtöttek adatokat Major ellen, véljük, szinte bizonyosan. Feltűnő összhang: azon a napon, január 23-án, amikor Révai József ultimátumos levelét elküldi Majornak, az ÁVH épp azon a napon Bástitól bazaárulásig menő titoktartással súlyos érveket szerez a direktorról. Elképzeltető: Révai időzítette az ÁVH

akcióját. Vélhetjük azt is, ha Révai diktátumát Major nem teljesíti, Révai helyett is az ÁVH cselekszik. Kérdés, hogy Major érzekelte-e a fenyegetettséget? Gobbi Hildától talán. Ha még jóban voltak; az általános légkörre utalóan is Gobbi emlékiratában nyomok derengenek: amikor Somlay halála folytán telefonon Péter Gábor sürgősen kereste Gobbit 1950. november 10-én délelőtt, Közben című memoárjában így idézi: „...azt gondoltam, hogy vagy a Majorot tartóztatták le, vagy engem fognak letartóztatni”. Major Timár-féltékenységre is utalt Básti vallomása; mivel a direktor elvégezte kollégája elleni hadműveletet, így az ÁVH érdeklődése is alábbhagyhatott, legalábbis újabb iratok nem találhatók a levéltárban. Major kései emlékezésében sem érzékelhető bánom forma Timár ügyében, változatlanul erkölcsfogyatékosan beszél el a történetet. Egyszerű politikai feladatnak tekintette Timár József elbocsátását, s évtizedek múlva is elintézi azzal, hogy a művészt „elküldték valamilyen üzembe, de utána megint nagyon jó dolga lett Miskolcon, a színházban”. Timár történetéhez még annyit, hogy kirúgását követően, 1950-ben esztergályos átképzős volt, majd két hónapig fényképész-üzletszerző, aztán alig három hétig Dunapentelén a mélyépítő vállalatnál betanított munkás, s 1951-ben Miskolcra szerződhetett. Innen a budapesti Ifjúsági Színházba került, ahol az Egri csillagok Dobó kapitányát alakította. Kálváriájának legnagyobb próbatétele talán itt következett: a színház bolsevik igazgatója, Szendrő Ferenc büntette meg igazán a Szózatért, mert a darab végén Timárnak térdepelve, a Gárdonyi-írta imádságot hamisítva kellett mondania: „Föjjön el végre a kommunizmus országa” – így zárult az Egri csillagok 1952. február 23-án és az azt követő előadásokon.) Demeter Imre megírta Timár-könyvében: kicsapatása után csak én mertem odamenni Jóska-hoz az utcán. Az elővételi pénztár mellett szólítottam meg, hogy segítséget ajánljak. Ugyanis a Klauzál utcában közös barátunk, egy Sajó nevezetű, kocsmát vezetett, neki nagy összeköttetései voltak, gondoltam, hogy tud valamit javítani Timár ügyében. Mert ha egy filozemita ember, aki a nyilasok idején petúrkodóan nyilatkozott, amiből óriási botrány keletkezett, akkor újabb kijelentését nem lehet komolyan venni. Jóska ugyanis egy vendéglőben (Badacsonyan 1942 nyarán, az Anna-bálon) egy nyilasozó társaságot hallva, hangosan közölte: „Fiamat zsidónak nevelem!” – (fokozódó indulattal) ezt miért nem hirdették 1945 után, a fene egye meg?! (A társulati ülésen elhangzott vádak talán legcinikusabb tétele, miszerint: „Timárban persze mindig volt egy nagy adag anarchizmus. Ez bizonyos időkben pozitívumnak hatott: a Horthy-fasizmus csúcán, amikor Timár állítólag ugyancsak részegen azt a kijelentést tette, hogy tesz a Horthy fejére, és a gyereket zsidónak fogja nevelni.” A rágalomzuhatag szerint Timár zsidószolidaritása már anarchiából fogant, s hozzá ittasság vezette, hogy Timár jelen idejű pszikálásával visszautalóan következetes embervoltát is gyalázzák.) Timár mellett ott állt Ibike, a neje, s hogy említettem Sajó segítségét, erre Jóska: „Jó, köszönöm, Kutyu, de egy koldusból kettőt ne csináljunk. Itt minden eltervezett, kész a forgatókönyv.” Jóska valósággal elzavart – ezt már nem olvashatod Demeter könyvében. (Az Állambiztonsági Szolgálatok levéltári anyagában a 3.1.9. V-128419-es dossziében Dévai Kamilla színész ügyével kapcsolatban feljegyezték: 1944. március 19-én a németeket szidta Raksányi, Dévai pedig helyeselt erre. Az 1945–1951 közötti időket felidézve 1957. április 30-án az „Ottó” fedőnevű ügynök vallotta Raksányi Gellértről: „...feleségem korcsmájának törzsvendége volt, más hozzá hasonló reakciós érzelmű színészekkel együtt [Galamb Zoltán, Kárpáti Zoltán, Viktor Gedeon, Rombányi Rudolf]. Azt is jelentették: Raksányi „...a Nemzeti Színház egyik legszélsőségesebben gondolkodó tagja”. S mint a Nemzeti Presszó törzsvendége, Kutya: „minden alkalommal szerét ejtette, hogy a népi demokrácia elleni gyűlöletének kifejezést adjon” [ÁBTL 3.2.1. Bt.940/2].)

– Szériában kellett hazug darabokat és szerepeket játszani. Birtatok lélekkel?

– Hát én eljátszottam Gitajev, Sibajov, Fikatov, Vasziljev, Maljuskion, Kukusin elvtársakat... Akkoriban gyakran az úttesten érkezett a néző, s nem a járdán. „Század állj!”, majd: „Jobbra át! Szakaszd indulj!” – vezényszavakra értek a bejárathoz a néphadsereg kirendelt alakulatai, és így töltötték meg a színházat. *Feledhetetlen 1919!* Valóban feledhetetlen volt; Rajczy és Gábor felváltva játszotta Sztálint. Rajczy elitta a Kossuth-díját. Gábor Miki meg is kapta. (Gábor Miklós Sánta szabadság című naplójában írja Rajczyról: „Sokan mondták, hogy azért, mert nem kapott Kossuth-díjat, vagyis én voltam összeomlásának egyik oka, hisz ketten játszottuk Sztálint, és csak engem tüntettek ki, persze, mondták, mert én párttag voltam, Luigi meg nem, ezt azonban butaságnak tartottam, ezzel egy percig sem foglalkoztam, egyszerűen én voltam jobb, ebben biztos voltam. Major Tamás szerint Luigi azért omlott össze, mert »szíve mélyén fasiszta, és ez kibékíthetetlen ellentétben volt a szerepekkel, amelyeket játszott«, de szerintem ez se volt kisebb tévedés, mint az a Kossuth-díjas magyarázat.” Ilyen egyszerű volna a Sztálin-alakítás versengésének esztétikai elsőbsége, ahogyan Gábor Miklós kései főlénygel a maga javára véleményezi? Arányzavar s főképpen önbecsapás. Először is: egy hazug színdarabban a kommunista világhatalom diktátorát sikeresen alakítani emberi és művészi önámítás. Legfeljebb ha parodizálta volna, ami képtelen igény, így a versenyszemlélet is hamis nézőpont. S ha 1952–53-ban Gábor Miklós, több mint párttag [mert párttitkár volt], még a „jobb vagyok”-kal nyugtathatta magát, de értbetetlen: intelligens művészként nem vette észre, hogy évtizedek múltán is rangot ad diktátoralakításának. Eltekintve attól, hogy Bessenyei Ferencről tudjuk: őt is jelölték Sztálin szerepére, s a három művész külön próbákra is járt a generalisszimusz ábrázolásának tanulmányozása végett. Bessenyei felháborodott e siket és hazug kényszeres szerepen, s [Major Tamás és Marton Endre mellett] az előadás harmadik rendezőjét, a Moszkvából érkezett, magyarul nehezen beszélő Barta Zsuzsát, bizonyára férfias bájjával is meggyőzte, hogy tekintsen el az ő közreműködésétől. Bessenyei tehát, színházi kifejezéssel élve, „kijátázta magát” az előadásból és a szerepből, amit Rajczyval összevetve, Gábor még évtizedek után is komolyan értékelt – a maga javára. S még valamit a múltból és az alakításról, mert Gábor Miklós 1952 tavaszán vallott szerepéről: „Milyenek láttam Sztálint? Bölcsesség, humor, emberség, erő, megfontoltság és mindenén áttüzelő hit, gondolatait és mozdulatait egyaránt jellemző széles, nyugodt ritmus és harmónia... Kertelés nélküli, mindig a lényegre megragadó, aztán azt a legtalálóbban, legélesebben kifejező gondolkodás... a gondolatok mögött a kérlelhetetlen gyűlölet az ellenséggel szemben és a legteljesebb megértése mindannak, ami a barátot, a népet eltölti... A legkisebb hazugságra is lecsap... A legmegértőbb, legbarátságos szó, meleg humor. Ilyennek láttam Sztálint. De hogyan váljak ilyené? Nem érhettem be azzal, hogy őt külsőlegesen utánozzam. Nem harmadik személyben gondolkodtam Sztálin elvtársáról. Az első pillanattól kezdve azon voltam, hogy én legyek az, aki beszél, aki cselekszik. Nagy segítséget adott munkámhoz Bjelov elvtárs, a jaroszlavi színház Sztálin-díjas művésze, aki játszotta a »Feledhetetlen 1919« Sztálin szerepét. Nemcsak tanácsokat adott nekünk, de az egyik próbán el is játszott egy jelenetet. Sztanyiszlavszkij tanított meg igazán, hogyan tanulhatok Bjelov játékaiból anélkül, hogy külső utánzásba tévedjek...” Komolytalan az összevetés, a versenyztetés ott, ahol nem igaz a darab, és hazug a szerep is. De egykori és politikai kérdésre is átfordíthatjuk a Sztálin-maszkosok elismerését: elvtársi és párttagi volna, hogy Sztálin alakításáért ne a színház párttitkárának adják a Kossuth-díjat? Elképzelhetetlen. Úgy történt, ahogyan a bolsevik világban történnie kellett: 1953-ban, amikor Gábort Sztálin alakításáért Kossuth-díjjal érdemesítették, Rajczy Lajos Jászai Mari-díjat kapott.) Sibajov matrózt játszottam ebben a Sztálin-darabban, harminc nyíltszíni taps; főszerep volt, Juhász Jóska is alakította, én vagy hatvanszor, ő kevesebbet. Egyszer Rajczy azt mondja: „Meg vagyunk híva, mi a hosz-

szabb szerepesek, te is, a Magyar–Szovjet Baráti Társaságba, jó pia és kaja lesz!” Mondom: én nem megyek, mert szolidaritást vállalok azokkal a kollégákkal, akiket nem hívtak meg. „Öcsi, ezt te nem engedheted meg magadnak!” *(utánozza kollégája öblös, testes beszédét)*. Rajczy elment, és Bambit kaptak pia helyett. A Bambi azért volt jó, mondta édesapám, mert abban kóli bacilust nem találtak. Minden másban felfedezték, de a Bambit a kóli se bírta. Azt kapták, Bambit! És adtak hozzá Sztálin-plakettet. Rajczy mérges lett, mert még Sztálin-életrajz filmet is vetítettek, erre elhagyta a termet, s a kijáratnál a portás kezébe nyomta a plakettet. Utána aztán elment a kocsmába, és jobbra itta magát. Révai József mondta: érdekes, a színészek soha nem balra rúgnak be.

– *Rajczy, Juhász, Szörényi, Ferrari távozott 1956-ban, a Nemzeti erősségei.*

– Szörényinél talán indokolható volt, Juhász Jóskánál semmi. Hozzászólásai körülbelül azt tartalmazták *(utánozva, pedáns, pattogó hangszínen)*: „Vigyázzunk, gyerekek, humánnum, humánnum, humánnum!” Major azt mondta *(fittyedő állát, szögletes vállát, kezének csuklóból ejtő lazaságát idézve)*: „Jóska Margit miatt ment ki, hogy megszabaduljon feleségétől.” Ismertem Margitot, hát ugye... lehet...

– *De hát ettől a félelemtől Keszeynél néhány fröccs is megszabadíthatta volna...*

– Hát persze.

– *Igaz, legkésőbb hajnalban haza kellett menni, de Kanadából nem...*

– Jóska több mint egy évtizedig tengődött, és öngyilkos lett (Torontóban 1974-ben). Rajczy Luiginak pedig mondtam: „Té mész ki? Ne hülyéskedj!”, mert felhívott telefonon, s kérte: „Gyere le a Szimplonba! Oda jön egy barátunk is, fontos bejelenteni valóm van.” Találkoztunk, s távozását közölte, mire én: „Ne hülyéskedj, egy hónapja te mondtad nekem a Rádióban, hogy soha jobb igazgatód ne legyen, mint Major!” Tényleg kedvenc volt Luigi, és sok mindent eljászott. „Egy Topolinóba száll be egy Bánk bán, hogy néz az ki?” – felelte. És vártam, ki az a barát, akit még odarendelt. Timár Jóska érkezett. Jóska leült, én tovább agitáltam Luigit, hogy ne menjen el. Timár rám szólt: „Kutyukám! Ebbe te nem szólhatsz bele.” „S mi a te véleményed, Jóska? Menjen el? Speciálisan magyar! Hát ezt kinn nem eszik meg!” – erősködtem. „Ebbe te nem szólhatsz bele” – ismételte Jóska. „De mi a te véleményed? – kérdeztem újra, de Jóska csak annyit mondott: „Hagyd, kérlek!” Luigi elment 1956-ban – és felakasztotta magát. *(Montrealban 1957. május 22-én. Rajczy első felesége, Bakó Márta Rosszkor születünk! című emlékiratában olvasható: második feleségével távozott a Nemzeti művésze, aki „csak egy műanyaggyár éjszakai géptisztítójaként tudott munkát találni. Rajczy házassága végleg megromlott, türelme fogytán, nem maradt más számára, mint az ital! Egy reggel elment otthonról, értékeit, iratait, pár szavas búcsúlevelét hátrahagyva. Kivett egy szállodai szobát, és az ablakára felakasztotta magát. Ismeretlen holttestként szállították a bullakamrába, amíg felesége ötnapos rendőri nyomozás után azonosítani nem tudta.)*

– És Ferrari?

– Vilcsinél nem volt politikai ok. Én adtam hozzá Bástához, de akkor már nem volt a felesége. *(A már idézett 3.1.9. V-46998-as számú dosszié, amely Básti Lajoshoz kötődő adatokat tartalmazza, Barták Jenő főhadnagy összefoglalója szerint „A 19 éves fiatal lány szerelem nélkül hozzáment B. L.-hoz, de házasságuk után megszerette férjét.” Azt is megállapítja a belüleges, hogy Ferrari „politikailag teljesen képzetlen”. S hogy a frigy fordulatot jelentett, mert: „Básti házassága óta teljesen megváltozott, visszavonult életet élt, rendkívül szereti feleségét, és csak nagyon ritkán járnak szórakozni.” Egy másik, későbbi dokumentum: „Szabó Gáspár”, aki 1964. december 31-én, este 6 órakor [!] a székkutasi cukrászdában számol be unokabúgáról, Ferrari Violetta [Hódmezőv-*

sárbely 1930-] távozásáról, elmondta: Ferrari férje, Földiák János Veszprémben „az ellenforradalom egyik bangadója volt”, s ezért kellett menekülniük. Ebben pontatlan az ügynök, mert 23-án a félbemaradt Armány és szerelem előadása után „Major Tamásra, aki mindig is imádott engem, kedvence voltam, azt kiabáltam: ezt vigyétek, ezt a gonoszt!”, s hozzá: vállán géppisztolyt viselő második férjével Ferrarri bement a Népművelési Minisztériumba, s ő hozta ki a Nemzeti káderlapjait; „nem volt mese... le kellett lépni” – emlékezett évtizedek múltán. Néhány hónapos gyermeküket Ferrarri édesanyja karácsonykor Bécsbe vitte szülei után. [Azt Szabó Sándor „Országomat visszanyertem én...” című emlékiratából tudjuk, hogy Ferrarriék Szabó Sándor Opel Rekordjával november 21-én lépték át a magyar határt.] Bécsből hamarosan Aachenbe kerültek, onnan Ferrari még rövid időre visszatért az osztrák fővárosba, mert az emigrált magyar művészekkel [Molnár Tibor, Juhász József] Zilaby Lajos Zenebohócok című darabját bemutatták. De az egymással viszálykodó művészek társaságát hamarost elhagyta Ferrari, és hazatért Aachenbe, ahol két éven át családjának élt, s erősen foglalkoztatta a hazatérés gondolata. Gyermeké marasztotta, mert férje ragaszkodott hozzá, erről visszatérően utalnak a jelentések. Majd egy próbajáték nyomán hatalmas színházi, tévé- és filmsikereket ért el. Sőt, a Decca lemezgyár sorozatban készített vele a felvételeket. Több mint száz magyar színházi ember távozott a forradalom eltiprása után, de az egyetlen Ferrari volt, aki tartós és igazi sikert ért el Nyugaton – az Egyesült Államokat is ideértve. Felmerül a kérdés: a belügy csak 1964-től kezdett volna foglalkozni Ferrari hazacsábításával? A levéltár súlyos hiányosságait, anyagának töredezettségét történetünk is igazolja. Mert a kezdetekből előbukkan egy adat, majd hét évig semmi nyom. A K-440-es iratszám 1957-ből azt olvashatjuk, hogy egy „Jávor” fedőnevű szegedi ügynöknek, aki 1955-től „dolgozott” a politikai rendőrségnek, svájci felesége folytán Nyugatra való „kitelepitési” szándékkal új helyzetet terveztek. S mint az alábbi idézetből kitűnik: ekkor már „Szabó Gáspár” is beszerezett ügynök – alighanem a bódmezővásárhelyi forradalomban betöltött szerepének nyomán zsarolták splicivé. A „Jávor”-ra utaló tervezet pedig így szól: „Jelenlegi helyzetük nyomán lehetőség nyílna számunkra Ferrari Violetta hazabozozatalára a következő kombináció útján. A közelmúltban átvettük továbbtartás végett »Szabó Gáspár« fn. ügynököt, aki közeli rokon kapcsolatban állt Ferrarival. A viszony közöttük kimenetelükig igen jó volt. Jelenleg is levelezési kapcsolatban állnak egymással. Ferrari több alkalommal felvetette hazatérési szándékát. Akcióterv: »Szabó« fnevű részére megfelelő kombinációt dolgozunk ki Ferrari hazacsábítása érdekében. Erre vonatkozólag külön részletes tervet készítünk.” Azt is megtudjuk az iratból, hogy a terv kidolgozásának határideje: 1957. XI. 1. és „Felelős: Opitz F. rendőrfőhadnagy”. Abogy irtuk, hét évig semmi levéltári nyoma Ferrari Violetta „hazacsábítási” tervének. Az 1964-es szilveszter napjáról való, majd a későbbi belügyi iratokból kiderül: a Nemzeti egykori művésznője változó okokból egyre erősebben foglalkozott a hazatérés gondolatával. Utóbb, már sikerei idején: „Torkig van a felszínes darabokkal”; s az otthoni szép feladatokra emlékszik. Édesanyja előbb nem támogatta ambícióját, aztán ő is engedékenyebben nyilatkozott lánya hazakívánczolásának szándékáról. Bizonyára „Szabó Gáspár” járt a Nemzeti Színházban is, hogy Major Tamással, az akkor már direktori posztját vesztett főrendezővel beszéljen. Megtudhatjuk a jelentésből: Major Tamás garancialevelet ígért, hogy majd Ferrarit „senki nem zaklatja”, és szóban Aczél György is garantálta zavartalan hazatérését. Egri István rendező, aki a Bolond lányt vitte színre a Madách Kamarában, meglátogatta Münchenben, és szerette volna Pestre csábítani Achard vígjátékának címszerepére, mert Nyugat-Németországban ezt visszhangos sikerrel alakította. Ám Ferrari nem csábult. S hogy miért nem? Sok ok közül egy bölcs érve a belügyi jelentésekben is felmerül: félt, hogy egy pesti vendégjáték után Münchenbe visszatérve a nyugati sajtó gyanakodva vagy tartózkodóan foglalkozik vele. Az állambiztonságiaknak 1953-tól, Páger Antal hazacsábításának akcióterve óta folytonos programja volt a kül-

földre távozott, ismert személyek visszatérítése. Ilyenképpen nem személyes vélemény, hanem intézményes álláspont, amelyet Molnár István rendőr őrnagy „Szabó Gáspár” jelentéséhez siket hivatalnoksággal fűzött: Ferrari hazacsábítása „politikai vonatkozásban igen jelentős epizódot képezne”. A fővárosi ambíció alábbhagyott vagy áthangolták, mert a Hódmezővásárhelyen élő „Szabó Gáspár”, alighanem a megyei állambiztonságiak biztatására, a szegedi Nemzeti Színház vezetését bátoríthatta Ferrari hazabívására. Egy 1967. május 3-ai iratban azt olvassuk, hogy Vászy Viktor igazgató szerint „biztosított Ferrari hazajövele”. Ismerve az állampárt szerkezetét: Vászy nem önbatalmulag nyilatkozott ily határozottan, csak úgy tevette, ha tervét Aczél Györgyig menően egyeztetette a felső vezetéssel. De Ferrari maradt – véglegesen. A történetek ismeretében: igaza volt. Ezidőt a Nemzetiben áldatlan háborúság dúlt Marton Endre és Major Tamás között. Major elmerült Brecht-mániájában, s így az is bizonyos, hogy ebben a stílusban neki Ferrarira nem volt szüksége, legfeljebb hatalmi érvként élt volna azzal, hogy ő „hozta haza” egykori művészt. 1971-től magánemberként vissza-visszatért hazájába, s mint 1982-ben a Profil című lapnak nyilatkozta „...eszem ágában sincs hazamenni”. Egy kései meghívásról még beszámolhatok: a világba szétszóródott művészek összegyűjtésének gondolatában a '90-es évek közepén szerettem volna, ha Ferrari Violetta is visszatér a Házba. Terveztem, hogy a Nemzeti bemutatja Az öreg hölgy látogatását, ebben Kállai Ferenc ambicionálta a férfi főszerepet, Ill-t, s négy évtized múltán örömmel játszott volna Ferrarival, aki utoljára 1956. október 23-án este az Ármány és szerelem Lujzájaként lépett színpadra a Nemzetiben. Telefonon felhívtam a művésznőt, s kedvesen fogadta a gondolatot, de tapintatosan elhárította: ő már lemondott a színpadról. 1986-ban végleg visszavonult..)

– Ferrarit tehát összeboztad Bástival – kevés sikerrel...

– Nagyon jóban voltunk Básti Lalával, ő kérte, hogy öltözzünk együtt, egy-két dologra ő is rászedett, és ő is nősített engem. Vilcsivel kapcsolatban azt mondta Lala: (receggetve, némi dagálllyal imitálva Bástit): „Belefeccoltam egy-két-három évet Kutya bátyám, de nem tudtam megnevelni.” „Mi a baj?” – kérdeztem. „Nem olvas!” Aztán megmondta, hogy mit csinál... Vigasztaltam: „Lajoskám, ez az MNDSZ (a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége a Rákosi-korban) bosszúja” (derűs-sejtetéssel, jobb kezével pajzán mozdulat kíséri). Lala röhögött a szakításon, és berúgtunk. (Ferrari Violetta: „Húsz év korkülönbség volt köztem és első férjem, Básti Lajos között... még gyerek voltam, amikor elvett... Az égadta világon mindent megengedett, elnézett. Ezzel nem éltem vissza soha. Azt nem mondom, hogy senkivel nem csókolóztam, de más nem volt. Amikor széjjelmentünk, a Lajos majdnem belehalt. Úgy sírt, úgy szenvedett.”) Aztán Zolnay Zsuzsával hoztam össze, mondhatom, Lala haláláig tartó sikerrel.

(Folytatjuk)

Az itt közölt beszélgetés a *Régimódi Színháztörténet – ÁVH-s iratokkal* című, most készülő könyv fejezete.

RAKSÁNYI GELLÉRT (1925–2008).

ABLONCZY LÁSZLÓ (1945) író, hírlapíró. 1991 és 1999 között a Nemzeti Színház igazgatója. Legutóbbi kötete: *Árvai Réka csodái. Kubik Anna könyve* (2010).